

رویکرد شناسی از روش های آموزشی در سیره امام علی علیه السلام با تاکید بر نهج البلاغه^۱

چکیده

آموزش یکی از مهمترین مسائل در سیره اهل بیت علیهم السلام می باشد. کتاب شریف نهج البلاغه به عنوان بخشی از سنت بر جای مانده از امام علی علیه السلام نیز با نگاه آموزشی می توان به آن نگریست. امام علیه السلام در قالب خطبه ها، نامه ها و حکمت ها به تعلیم و آموزش پرداخته است و این مهم بر پایه روش هایی انجام شده است. این تحقیق با مدل و ابزار پژوهشی نوع روش به بررسی و واکاوی روش های آموزشی می پردازد. در نظام علمی آموزشی امام علیه السلام در نهج البلاغه روش هایی مثل روش استدلالی، تمثیلی، مقایسه ای، عبرت پذیری، ادبی، آموزش غیر مستقیم، آموزش همگانی، هدایت محور، پرسش و پاسخ، یادآوری و... برای آموزش مورد استفاده قرار گرفته است و این روش ها در امتداد یک نوع روش تبیینی می باشد که این نگاه کلان در روش های آموزشی امام علیه السلام وجود دارد. تبیین و معرفت بخشی به مخاطب الگوی طراحی شده امام علیه السلام در نظام علمی و آموزشی است که با روش های مختلفی که برخی در این پژوهش به آن اشاره شده است محقق می شود.

کلیدواژه ها: امام علی (ع)، نهج البلاغه، روش، آموزش

مقدمه و بیان مسئله

تحولات شگرف علمی در دنیا و به روز و به دقیقه شدن اطلاعات علمی نیازمند تحول در ساختار یادگیری و علم آموزی است و این تحولات، تغییر در ساختار علمی و آموزشی را طلب می کند. بخشی از ساختار یادگیری روش های آموزشی است که امروزه در نظامات علمی و آموزشی دنیا به صورت بسیار زیاد مورد استفاده قرار گرفته است. روش به منزله راه است و برای رسیدن به مقصد، ناگزیر باید یک راه انتخاب شود. روش های علمی و آموزشی از حالت بسیط خود خارج شده و با صورت ترکیبی راهبر در نظام های آموزشی هستند. تامل و تفکر و احصاء این روش های آموزشی بر پایه معارف دین مبین اسلام، یکی از ضروریات نظام آموزشی اسلامی به شمار می آید. اسلام به عنوان پرچم دار علم و آموزش در معارف روایی خود به کرات به روش های آموزشی پرداخته است. پیامبر گرامی اسلام و امامان معصوم (علیهم السلام) در طول حیات با برکشان به صورت مداوم در حال آموزش مردم بوده اند. فلذا در این فرآیند ۲۷۳ ساله برای آموزش روش هایی را اتخاذ کرده اند و از آنها بهره برده اند.

به نظر می رسد روش های آموزشی در میراث روایی بر جای مانده، به دو دسته مستقیم و غیر مستقیم تقسیم می شود. حضرات معصومین گاهی اوقات در صدد تربیت شاگرد برای توسعه ساختار آموزشی شیعه بوده اند فلذا در این ارتباط و کلاس های درس برخی از روش ها را مورد اشاره داشته اند و بیشتر از مواقع در برخوردها و مواعظ خود در جایگاه نبی و امام به آموزش جامعه پرداخته اند و خود از روش هایی برای آموزش استفاده کرده اند.

آنچه نگارنده را در مقام بررسی و تشریح این روش ها قرار داده است آن است که میراث حدیثی ما روش هایی را مورد اشاره قرار داده است که اگر به صورت نظام مند مورد بررسی و تدوین قرار گیرد می تواند در اعتلای وضعیت آموزشی بسیار راهگشا باشد، اما با توجه به اینکه بررسی همه روایات نیازمند کارهای بزرگتری بیش از این مقاله می باشد فلذا در این پژوهش به روش های آموزشی نهج البلاغه به عنوان یکی از منابع روایی غنی شیعه پرداخته خواهد شد. به این ترتیب هدف از این نگارش، استخراج روش های آموزشی در نهج البلاغه است. نکته مهم و کلیدی در این پژوهش آن است که در همه روش های آموزشی امام یک رویکرد و نوع روش وجود دارد که با تفحص و

رسیدن به این نوع روش کمک شایانی در تحقیق روش های آموزشی می کند. در این پژوهش به دنبال این سوال هستیم که: امام علی علیه السلام در نهج البلاغه از چه روش هایی برای آموزش استفاده کرده است؟

مبانی نظری

در این پژوهش از چند اصطلاح استفاده شده است که توضیح کوتاهی درباره آنها می تواند برای نیل به مباحث به نگارنده و خوانندگان یاری رساند:

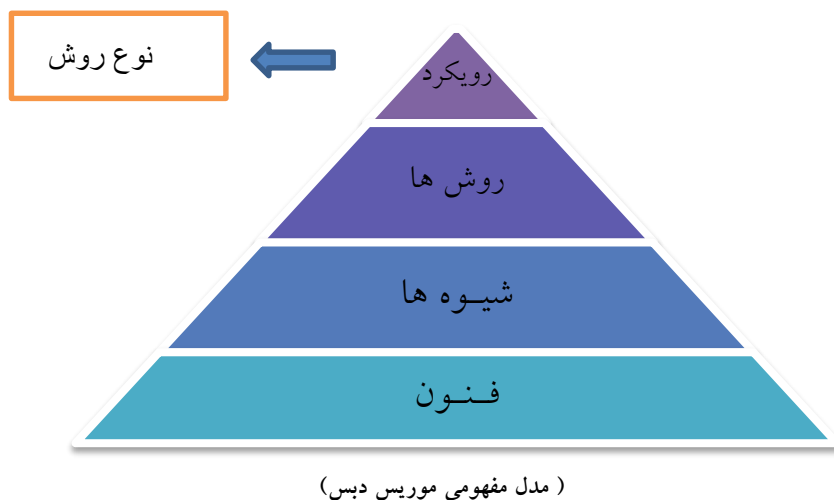
روش: روش یا method به معنای در پیش گرفتن راه است. در اصطلاح، روش عبارت است از فرآیند عقلانی یا غیرعقلانی ذهن برای دست یابی به شناخت یا توصیف واقعیت. در معنایی کلی تر، روش هرگونه ابزار مناسب برای رسیدن به مقصود است. روش ممکن است به مجموعه طرقی که انسان را به کشف مجهولات هدایت می کند، مجموعه قواعدی که هنگام بررسی و پژوهش به کار می روند و مجموعه ابزار و ففونی که آدمی را از مجهولات به معلومات راهبری می کند اطلاق شود. (ساروخانی، ۱۳۷۵ ه.ش، ج ۱، ص ۲۴).

آموزش: در تعریف آموزش تعاریف زیادی در بین صاحبان نظر وجود دارد. کلمه “آموزش” معادل واژه انگلیسی “Instruction” یا “Teaching” است. آنچه در تعاریف آموزش آمده است بعضاً شمولیت لازم برای همه شئون آموزش را ندارد. دکتر سیف در کتاب روانشناسی پرورشی یک تعریف عام و جامع برای آموزش بیان کرده است: آموزش، به هر گونه فعالیت یا تدبیر از پیش طراحی شده ای گفته می شود که هدف آن ایجاد یادگیری در یادگیرندگان است (سیف، ۱۳۷۵ ه.ش، ص ۱۵).

نوع روش: نوع روش یکی از ابزارها و مدل های مطالعاتی در سیره و سبک زندگی اهل بیت علیهم السلام است که با نگاهی کلان تر از روش شناسی به سیره ائمه معصومین می پردازد. در مطالعات سبک نگر از زندگی اهل بیت عناوینی مثل اصل و یا رویکرد مورد استفاده قرار می گیرد. مثلاً عنوان می شود که در سیره اهل بیت در برخورد با فرزند اصل مدارا می باشد. این تعبیر همان نوع روش اهل بیت می باشد. نوع روش می تواند روش های زیادی را در خود جای دهد و این روش ها زیر مجموعه نوع روش اهل بیت باشند. علت اهمیت تحقیق بر اساس نوع روش در سیره

■ رویکرد شناسی از روش های آموزشی در سیره امام علی علیه السلام با تاکید بر نهج البلاغه

اهل بیت آن است که موضوع در سیره صحیح و نادرست است و امکان دارد روش هایی بدست بیاید که در دوران امام علیه السلام مورد استفاده قرار نگرفته است ولی استفاده از آنها صحیح و مورد نیاز باشد. با کشف و احصاء نوع روش اهل بیت می توان یک محدوده روشی را ساخت و در داخل آن از روش های متداول در دوران ائمه و یا روش های ایجاد بعد از دوران ائمه که در زمان ایشان کاربرد نداشته است را در آن گردآوری کرد. نوع روش محدودیت روشی را ایجاد نمی کند و دایره پژوهش را باز می گذارد که بر اساس رویکرد امام معصوم روش های متعددی را که در تعارض و تنافی با نوع روش امام علیه السلام نیست مورد استفاده قرار گیرد. برای آنکه تفاوت نگاه این تحقیق به روش و نوع روش مشخص شود به مدل مفهومی موريس دبس اشاره می شود که او نظریه خاصی در این خصوص ارائه کرده است. او در این ساختار و مدل مفهومی رویکرد را در راس قرار داده که روش ها از آن سرچشمه می گیرند و سپس شیوه ها و به دنبال آن فن ها قرار می گیرند. به طور خلاصه رویکرد، نوع نگاه تربیتی، روش طرح راهبردی تربیتی، شیوه نمونه رفتاری که موجب تحقق می شود و فن ابزار و وسیله اعمال شیوه آموزشی است. در این مدل مفهومی ارائه شده توسط موريس دبس، از نوع روش با عنوان رویکرد تعبیر شده است. دلیل بهره وری از این ابزار و مدل مطالعاتی در این مقاله برای آن است که نگارنده معتقد است که همه روش های آموزشی مورد استفاده توسط امام معصوم، از یک رویکرد و به اصطلاح نوع روش سرچشمه می گیرد که آشنایی با این رویکرد کلان در آموزش می تواند تاثیر شگرفی در توسعه و پیشرفت نظام تعلیم و تربیت داشته باشد. برای تبیین دقیق و تطبیق آن با نوع روش، این مدل مفهومی به اساس شکل زیر می باشد.

پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع این تحقیق کاری صورت نگرفته است. اما کارهایی به صورت کلی در این رابطه انجام شده است. جمعی از نویسندگان مقاله ای با عنوان شیوه های آموزش بر پایه تفکر در نهج البلاغه را نگاشته اند و در آن به دوازده روش از شیوه های آموزشی مورد استفاده در نهج البلاغه اشاره کرده است و آنها را بر پایه تفکر بررسی و ارزیابی کرده اند.

فرج بخش در مقاله "روش عقلانی در تربیت دینی از دیدگاه نهج البلاغه" به یکی از روش های آموزشی پرداخته است و معتقد است انسان برای این که در تربیت دینی به اهداف آن دست یابد، ابتدا باید شناخت و علم از عالم هستی و خالق آن و خودش پیدا کند و یکی از راه های این شناخت را روش عقلانی می داند.

پژوهش های کلی تری نیز در این رابطه انجام شده است که اشاره به آنها به طول می انجامد و پژوهش را از اصل هدف خود باز می دارد. هر یک از این پژوهش ها به سهم خود در پیچه ای از این مسئله را گشوده است ولی برای احصاء روش های آموزشی راه زیادی باقی مانده است که نیاز به تحقیق و پژوهش دارد. مجدد اشاره می گردد به تحقیق جامعی در روش های آموزشی نهج

روش پرسش و پاسخ:

یکی دیگر از روش های آموزشی در سیره ائمه معصومین به ویژه امام علی علیه السلام استفاده از روش پرسش و پاسخ می باشد. استفاده از این روش در فضاهای آموزشی معهود است. امام علیه السلام در بسترهایی که برای تعلیم و تربیت مردم فراهم می شد با استفاده از این روش ها به مسئله مهم آموزش می پرداختند. استفاده از روش های آموزشی کیفیت آموزش را بالا می برد. امام علیه السلام برای اینکه در بین مخاطبین و مردم انگیزه برای یادگیری و آموزش را ایجاد نماید از روش پرسش و پاسخ نیز بهره برده اند.

گاهی امام علیه السلام برای اینکه ارزش این روش را بالا ببرد ویژگی برخی از اصحاب را پرسیدن ذکر می کرد و آن را به مثابه یک فضیلت برای افراد ذکر می کرد که این نوع روش را ترویج کرده تا مردم از آن برای تعلیم و آموزش خود استفاده کنند. مثلاً وقتی مردم از حضرت درباره ویژگی اصحاب سوال می کنند و نام اباذر را می برند حضرت در تبیین شخصیت او می فرماید "کان یكثر السؤال؛ او بسیار پرسش می کرد" و یا در همان گزارش تاریخی وقتی مردم از حذیفه بن یمان سوال کردند، حضرت می فرماید "سال عن المعضلات حين غفل عنها؛ او از هر مشکلی که دیگران متوجه او نبودند می پرسید" (ثقفی، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۱)

حتی حضرت در مورد شیوه ی سوال پرسیدن نیز ورود می کند و روش سوال صحیح را نیز بیان می کند، ایشان در حکمتی اینچنین آمده است "سَلْ تَفْقَهَا، وَلَا تَسْأَلْ تَعْتَنَّا؛ فَإِنَّ الْجَاهِلَ الْمُتَعَلِّمَ شَبِيهُ بِالْعَالِمِ، وَإِنَّ الْعَالِمَ الْمُتَعَسِّفَ [الْمُتَعَتِّ] شَبِيهُ بِالْجَاهِلِ الْمُتَعَتِّ" (علی بن ابی طالب، ۱۳۷۲، ص ۴۷۲)

حضرت در برخی از خطبه ها و نامه های خود نیز با استفاده از این روش به تبیین موضوعات و مسائل مختلف می پردازند. در این روش گاهی امام علیه السلام) سوالاتی را مطرح می کند و گاهی از طرف دیگران سوالاتی مطرح می شود (به آن تعبیر به روش فرصت سوال هم می شود) که با استفاده از این ظرفیت، محتوای اصیل به مخاطبان انتقال پیدا می کند. همان گزارش تاریخی که از الغارات نقل شد خود با روش پرسش و پاسخ گفتگوی امام علیه السلام و افراد دیگر شکل می گیرد و زمینه آموزش برخی از معارف دینی را هم برای امام علیه السلام و هم برای افراد مستعد آموزش فراهم می کند.

همچنین در این روایت امام تأکید بر سوال پرسیدن دارند و در همین روایت که از ابی عمرو کندی نقل شده است می فرماید "از من بپرسید".

روش یادآوری (تذکر)

آموزش بر پایه یادآوری و تذکر یکی دیگر از روش هایی است که امام علی علیه السلام به عنوان هادی و معلم برای امت از آن در خطبه ها و نامه های جمع آوری شده در نهج البلاغه استفاده کرده است.

به تعبیر دیگر در برخی از فرمایشات امام در مقام آن است که مردم را با تعریض به گذشته یا با تذکر برخی از نعمت ها و یا نعمت ها آگاه کند و سطح پذیرش مخاطب را بالا ببرد.

در این روش که جنبه تاریخی نیز دارد، منجر به همراهی مخاطب و متعلم خواهد شد و زمینه تعلیم و آموزش را بیشتر فراهم می کند. وقتی بخشی از ذهن مخاطب با یک تذکر و یادآوری درگیر شود ذیل آن موضوع همراهی بهتری از او دیده خواهد شد.

استفاده از این روش در قرآن نیز شواهد زیادی دارد، خدای متعال برای آنکه ذهن مردم را برای موضوعی آماده کند ابتدا از این روش در برخی از موارد استفاده می کند.

امام در خطبه ۲۶ نهج البلاغه با همین روش برکات بعثت نبوی را برای مردم بیان می کند: "إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ مُحَمَّدًا (صلى الله عليه وآله)، نَذِيرًا لِلْعَالَمِينَ، وَآمِنًا عَلَى النَّزِيلِ، وَأَنْتُمْ - مَعْشَرَ الْعَرَبِ! عَلَى شَرِّ دِينٍ، وَفِي شَرِّ دَارٍ....." (علی بن ابی طالب، ۱۳۷۲، ص ۳۴)

در بررسی و واکاوی این میراث حدیثی شاید بتوان روش های دیگری را نیز استنباط کرد و در خصوص آنها به تفصیل نکاتی گفت و شواهدی برای آنها را ذکر کرد، اما تا اینجا روش آموزشی حضرت در نهج البلاغه مورد بررسی قرار گرفت که برخی دیگر از این روش ها نیز فقط از آنها نام برده خواهد شد. روش های دیگری نیز در سیره امام علی علیه السلام وجود دارد که به آنها اشاره خواهد شد.

- روش مشاهده

- روش ترتیبی

- روش حسی

- روش عقلی
- روش تشبیه و تمثیل
- روش تکرار
- و .....

رویکرد آموزشی (نوع روش) امام علی (علیه السلام):

به نظر می رسد در بین تمام روش های اتخاذی آموزش در سیره امام علی علیه السلام یک رویکرد انگاری خاص نهان شده است. شاید بتوان گفت استفاده از روش های مختلف با نوع خاصی و یا متد مخصوصی پیش رفته است. برخی از افراد مانند موريس دبس این متد را با رویکرد بیان می کنند که معتقد است روش ها ذیل رویکرد قابل جمع هستند و برخی به نام های دیگری از این مدل یاد می کنند. شاید نیز بتوان از نوع روش در جمع بندی و واحد نگری از این روش ها نام برد که اساسا این روش ها آبشخور واحدی در سیره امام علیه السلام دارند که می تواند از آن به عنوان نوع روش یاد کرد.

در نوع روش ما به دنبال الگوی طراحی شده توسط امام معصوم برای آموزش هستیم. فلذا در پس روش های مآخوذ از امام یک رویکرد کلی و نوع روش برای آموزش وجود دارد. کشف رویکرد ها نیاز به توجه و ارتباط بسیار زیاد با کلام امام معصوم و حشر با میراث بر جای مانده از امام را دارد اما در آموزش به نظر می رسد رویکرد امام همانند رویکرد قرآن کریم (به عنوان یک منبع آموزشی) می باشد. قرآن در رویکرد انگاری آموزشی، خود را تبیان کل شیء معرفی می کند و به درستی نوع روش قرآن کریم بیان و تبیین است. امام علی علیه السلام نیز به همین شیوه به مسئله آموزش توجه کرده اند. ایشان با رویکرد تبیینی به تعلیم و تربیت مخاطبان و عوام و خواص از مردم پرداخته اند. ایشان از هر زمان و مکانی برای بیان یک مسئله و گزاره دینی استفاده کرده است. استفاده از فرصت های مختلف و روش های مختلف برای تبیین معارف دین نشان دهنده رویکرد تبیینی در سیره آن امام همام می باشد.

در بررسی همه روش های آموزشی مورد اشاره و یا مستتر در سیره آموزشی امام علی علیه السلام به یک رویکرد کلان می رسیم که هدف و نگاه امام در همه ی این روش ها تبیین و

روشنگری برای مخاطب است. به تعبیری ماحصل این روش های آموزشی معرفت شناسی نسبت به یک موضوع آموزشی می باشد.

نتیجه گیری و پیشنهادها

نهج البلاغه به عنوان بخشی از میراث حدیثی شیعه ظرفیت زیادی را در اختیار محققین و اهل علم برای پژوهش و تحقیق قرار می دهد. در واکاوی روش های آموزشی امام علی علیه السلام با تکیه بر نهج البلاغه به روش های مختلفی می رسیم که می تواند در آموزش به ما بسیار کمک کند. روش هایی که از امام معصوم علیه السلام صادر شده است و ظرفیت ترویج و توسعه در زمان های آموزشی بعد از خودش را دارد. حضرت در خطبه ها، نامه ها و حکمت هایی که در نهج البلاغه از ایشان گردآوری شده است دارای یک سیره آموزشی هستند. بخشی از این سیره آموزشی روش های مورد استفاده امام برای آموزش است. در بررسی این محتوای آموزشی می توان به روش هایی مثل روش استدلالی، روش تمثیلی، روش مقایسه ای، روش عبرت پذیری، روش ادبی، روش آموزش غیر مستقیم، روش آموزش هدایت محور، روش آموزش همه جا و همه زمان، روش پرسش و پاسخ و روش یادآوری اشاره کرد. به نظر می رسد پس از رویکرد انگاری از این روش ها به یک رویکرد کلی می رسیم که حضرت در همه روش های ذکر شده با رویکرد تبیین به مسئله آموزش می پردازند و نوع روش حضرت تبیین در مسائل آموزشی می باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

- علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، (۱۳۷۲ ه.ش) نهج البلاغه (نسخه بنیاد نهج البلاغه)، تهران، بنیاد نهج البلاغه
- ثقفی، ابراهیم بن محمد، (بی تا)، الغارات، محمد باقر کمره ای، تهران، انتشارات فرهنگ اسلامی
- جمعی از نویسندگان، (۱۳۹۰ ه.ش) محتوا و روش های تعلیم و تربیت از دیدگاه امام علی علیه السلام، نشریه بصیرت و تربیت اسلامی،
- دشتی، محمد، (۱۳۷۹ ه.ش)، طرح های آموزشی نهج البلاغه، قم، نشر موسسه تحقیقاتی امیرالمومنین (ع)
- ساروخانی، باقر، (۱۳۷۵ ه.ش)، روش های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- سیف، علی اکبر، (۱۳۹۱ ه.ش)، روانشناسی پرورشی، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور
- فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی، (۱۳۶۸ ه.ش) ترجمه و شرح نهج البلاغه (فیض الاسلام)، تهران، سازمان چاپ و انتشارات فقیه (تالیفات فیض الاسلام)
- گل صمنلو، زین العابدین، (۱۳۸۷ ه.ش)، گذری بر ارزش های ادبی نهج البلاغه، فصلنامه ادبیات فارسی سال چهارم، ش ۱۱
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۹۰ ه.ش) پیام امام امیرالمومنین (علیه السلام)، قم، انتشارات دارالکتب
- هاشم زاده، آی سودا، (۱۳۹۸ ه.ش) تحلیل و بررسی منطقی استدلال های امام علی (علیه السلام)، قم، کنگره بازخوانی ابعاد شخصیتی امام علی (ع)